

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI

TOLNAI MÁRTON

13

160684

KARÁDY VIKTOR

FELEKEZET, RÉTEGZŐDÉS
ÉS MOBILITÁS:
AZ EGYENLŐTLEN
MODERNIZÁCIÓ NÉHÁNY
KULCSKÉRDÉSE A MAGYAR
TÁRSADALOMTÖRTÉNETBEN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1994. DECEMBER 7.

MTAK

0 00045 57700 0

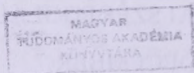
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

012683

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia
1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes
és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitrkárának 22/1/1982. számú
állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 7322 9

HU ISSN 0236-6258

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

© Karády Viktor, 1997

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 5589/19 97 SZ.

Nyugat-európai nézőpontból szemlélve igencsak feltűnik a magyarországi társadalomtörténet művelőinek szerény számaránya s témaviláguk behatároltsága. Az ezen a téren kutató szakembereknek talán még a más tudományágakban tevékenykedőknél is nehezebb volt szembenézni a hivatalos marxizmus örökségével, hiszen az empirikus társadalomtörténet sokkal közvetlenebbül állt szemben a marxi dogmarendszerrel, mint egyéb elfojtott, olykor betiltott, rosszul tűrt vagy csak szűk keretek között engedélyezett embertudományos diszciplínák.

Kegyetlen hatású paradoxonnal állunk itt szemben. A marxizmus alapjában maga is – történetfilozófiába ágyazva ugyan – egy tudományosnak szánt evolucionista társadalomtörténeti világképet nyújtott, mely értelmezni vélte a társadalmakban megfigyelhető főbb konfliktusokat, feszültségeket és fejlődési tendenciákat. Szempontjait a mindig is történelmi fókuszú német, francia vagy olasz szociológia, társadalom-, politika- és gazdaságtörténet messzemenően figyelembe vette, s ezeknek a kutatási irányoknak kialakulására és kiterjedésére a marxizmus termékenyítőleg is hatott akár közvetlenül, magyarázó elvei révén, akár közvetve, vitapartner gyanánt. Személyes élményem, hogy

milyen fontos szerepet játszott a marxista szemléletrendszerrel való szembesülés azokban a francia szellemi műhelyekben, melyeket tevélegesen megismerhettem. Első mesterem, Raymond Aron, politikatudományi munkássága alapvetően a marxizmussal való dialógusra épült. Pierre Bourdieu elméleti referenciái között Durkheim és Max Weber mellett kiemelkedő fontosságú a marxi műre való utalás, de az 1930-as években Lucien Febvre és a mártírhalált halt Marc Bloch kezdeményezésére létrejövő, s az *Annales* címet viselő folyóirat köré csoportosuló társadalomtörténész-iskola is elképzelhetetlen a marxizmussal való, gyakran ozmotikus cserekapcsolat nélkül. Mégis, s ebben áll a paradoxon, az egyeduralomra jutó marxi dogma Magyarországon és a szovjetizált Kelet-Európában mindenütt arra szolgált, hogy segítségével elfojtsák a modern társadalomtörténeti kutatás Nyugaton immár nagy múltra visszatekintő kezdeményezéseit. Hajnal István e téren úttörő tanulmányai az írásbeliség vagy a technológia fejlődésének mentalitásformáló hatásáról ugyanúgy indexre kerültek, mint Bibó István saját korában (1948-ban) Európa-szerte egyedülálló elemzése a náci népirtás utáni úgynevezett „zsidókérdésről”.

Pedig Magyarországon a társadalomtörténeti kutatás általános helyzete az 1960-as évektől kezdve különböző okokból jobb volt, mint a legtöbb szocialista országban. Egyrészt a történettudomány ideológiai kontrollja itt a kádárista

konszolidáció éveiben – legalább a régi rendszert illetően – sokkal rugalmasabbnak bizonyult, mint egyebütt. Másrészt a helyi kutatási hagyomány bőségesen meríthetett a gyakran modell értékű, s sok szempontból egész Európában párját ritkító történelmi-statisztikai irodalomból. Ilyen gazdag, könnyen hozzáférhető, árnyalt történelmi adatbankok a modernizáció korának jó részére nézve talán csak Csehországban és Poroszországban találhatók még a feudalizmusból kiemelkedő társadalmak átalakulására nézve olyan kulcstémákban, mint például magának a gazdasági-társadalmi szerkezetnek módosulása, s ezen belül a regionális vagy nemzetiségi alcsoportok helyzetének alakulása, az iskolázás és az alfabetizáció kérdésköre, a városiasodás folyamatai, a demográfiai jelenségek, a vagyonviszonyok, az elitcsoportok lakóhelyi, földrajzi elhelyezkedése, anyagi ereje, adózása, s a bennük lezajló átrétegződés, a rétegek közötti hatalmi kapcsolatok fejlődése stb.

Ezek a viszonylag kedvező körülmények tettek lehetővé, ugyan főképp csak a Kádár-rendszer legutolsó másfél évtizedében, néhány igen eredeti vállalkozást a 19-ik és 20-ik századi Magyarország társadalmáról. Ezek között elsőnek talán Vörös Károly útmutató könyve említendő a budapesti virilistákról a dualizmus korában, mely egy sor párhuzamos kutatást indított el a vidéki vagyonos rétegek belső szerkezetének átformálódásáról és a nagypolgárság térnyeréséről. Ide tartoznak még például Bácskai Vera

kutatásai a városiasodás és a vállalkozói réteg kezdeteiről, Gyáni Gábor vizsgálódásai a városi cselédség helyzetéről és a köztér társadalmi felhasználásáról, Hajdú Tibor tanulmányai az értelmiség számszerű fejlődéséről és a honvédség tisztikaráról, Hanák Péter számos tanulmánya a közép-európai nagyvárosok polgári lakáskultúrájáról vagy a nemzetiségek asszimilációjáról, Kovács Mária mélyfúrása a szabadfoglalkozású értelmiségi kategóriák önszerveződésének visszasságairól a fasizálódás éveiben, Lengyel György felmérése a kapitalista kor gazdasági elitjéről, Ránki György és Berend T. Iván gazdaságtörténeti vizsgálódásai, Tímár Lajos munkája a vidéki városlakókról, Tóth Zoltán szekszárdi monográfiája a kisvárosi polgárosodás egyes részfolyamatairól – hogy csak néhányat idézzek a legkiemelkedőbbekből (melyek nem mindig a legismertebbek).

Mégis, a társadalomtörténeti kezdeményezések rendre szenvedtek valamelyest az intézményesített marxizmus taburendszerétől. Ezek között egyet emelnék csak ki (nemcsak idő hiányában, de különleges jelentősége miatt is), a felekezeti megosztottságnak és a vallásosságnak mint társadalomszervező erőnek valósággal kényszeres elhallgatását. A marxizmus társadalomképébe, mely a történelmet kizárólag mint „az osztályharcok történetét” értelmezte, nem illettek bele a partikuláris kulturális utalásokra épülő vagy a termelőerőktől és a termelési viszonyoktól idegen társadalomszervező elvek.

Pedig Max Weber, a történelmi-szociológiai gondolkodás klasszikusa működése óta tudjuk, hogy a társadalmi szerkezetnek mindenütt legalább kétfajta utalási pontja van. Az egyik a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyhez kötődik. Nagyjából ez felel meg a gazdasági osztály vagy a foglalkozási réteg fogalmának. Emellett azonban minden társadalomban egy sor egyéb, sajátos csoport- és közösségképző tényező működése is tetten érhető, melyeket Weber rendi jelenségekként (*Stände, ständische Erscheinungen*) jellemzett. Ezek közé sorolhatjuk, a weberi fogalomrendszert kissé kitágítva, a felekezeti, nemzetiségi, regionális s egyéb, nem gazdasági osztály-jellegű de hosszú történelmi tartamú s erős kollektív identitást hordozó aggregátumokat. Márpedig a rendi jelenségeket a marxizmus nemcsak elméletileg ignorálta, mint az ún. „felépítményhez tartozó”, másodlagos, s így voltaképp el is hanyagolható képződményeket, melyek között a pusztán ideológiahordozónak tekintett vallásosságot a „tömegek ópiumaként” denunciálta. Az egyeduralomra jutó dogma – éppen azért, mert ezek saját erőszak-rendszerével konkuráló, ennek legitimitását kérdésessé tevő, s gyakran intenzívebb mi-tudatot képző erőkként jelentkeztek – a felekezeti közösségek autonómiáját megszüntette, nyilvános szervezeteik működését jobb esetben felügyelete alá vonta, rosszabb esetben betiltotta, elnyomta, adminisztratív és rendőri eszközökkel üldözte.

Evvel azonban nem lehetett visszamenőleg felszámolni a rendi jellegű szerveződések, s így a felekezetek, társadalomformáló hatását. Márpedig Magyarországon a vallásosság és a vallási megosztottság történelmi funkciói minden bizonnyal egyedülállóan széles körűek voltak, talán a modern kori Európa államalakulatai között a leginkább. Ennek legalább két oka említhető.

Először is a hosszú 19-ik században egyedül a magyarországi népesség tartotta meg vallási megosztottságát, mivel a reformáció és ellenreformáció küzdelmei a török kiűzése után újraegyesített országban egyetlen felekezeti csoportot sem juttattak abszolút hegemoniához. Míg egyebütt mindenütt túlnyomóan egyvallású és legtöbbször egynemzetiségű – vagy katolikus, vagy protestáns, (a Balkánon) görögkeleti – dominanciájú – nemzetállamok alakultak ki, nálunk az ellenreformáció által ismét államvallási funkcióhoz jutott (s térítési eszközeit illetőleg nem válogató) katolicizmus csak egy viszonylagos többséget hódított magának vissza még a török által meg nem szállt területeken is a 16-ik század végére majdnem teljesen a reformáció hatása alá került (vagy a keleti és déli végeken a görög ortodoxia keretein belül élő) népességből. A 18. és a 19. század nagy bevándorlási hullámai ezt a többséget ugyan kistrészt megerősítették a svábság katolikus tömbjeivel. Azonban a talán még számottevőbb román és szerb görögkeleti, valamint a zsidó

tömegek érkezése az így kialakult katolikus túlsúlyt a 18-ik század végére végül is meggyengítette. Ezeknek a hosszú és véres polgárháborúkkal járó felekezeti konfliktusoknak és komplex bevándorló mozgalmaknak közös eredője a modern kor többszörös felekezeti kultúrájú magyarországi népessége, melynek csak kevesebb mit felét tette ki a római katolicizmus, míg nagyobbik felén a kisebb-nagyobb protestáns egyházak (elsősorban a reformátusok, de az evangélikusok is, egy sor kisebb felekezet – így az unitáriusok – mellett), a keleti ortodoxia, az utóbbiból kivált görög rítusú katolicizmus és az izraelita hitközségek osztoztak.

Mint ismeretes, az ország sokszínű felekezeti térképénél nem kevésbé volt összetett – az előzőt részlegesen fedő – etnikai-nyelvi-nemzeti-ségi térkép. Ebből a szempontból is kiemelhető, hogy a feudalizmus utáni európai államalakulatok között egyedül Magyarországon volt *kisebbségben* az uralkodó nemesi réteg képviselte magyar etnikum. Ha az 1871 utáni német vagy a világháborúk között átmenetileg önálló lengyel állam szintén nagy vallási-nemzetiségi kisebbségeket egyesített, a magyar királyság népességének 1919 előtt e téren megnyilvánuló tarkasága mögött ezek mind elmaradtak. Hasonló jelenséggel másutt Európában egyáltalán nem találkozunk.

De a vallási megosztottság társadalomtörténeti jelentősége Magyarországon (éppúgy, mint

egyebütt) nem csak, s nem is elsősorban kultúr-
történeti vagy pusztán statisztikai-demográfiai
jellegű. A felekezetek különös értékeket hordo-
zó, egyedi gazdasági-társadalmi beágyazottságú,
történelmileg más-más hagyományú intézmé-
nyes hierarchiákba szerveződő, markáns parti-
kuláris csoporttudatot képviselő, az össztársa-
dalmi tekintély-, hatalmi és presztízs-viszo-
nyokhoz sajátosan kötött s ennek megfelelően
sajátos érdekekkel is bíró kollektívák, melyek
mint ilyenek reagáltak igencsak különbözőkép-
pen a modernizáció kihívásaira. A feudalizmus-
ból kinövő nemzetállamok társadalomtörténeti
eseményeit ugyanis mindenütt vörös fonalként
köti össze az a kérdés, hogy az érintett rétegek,
csoportok vagy partikuláris közösségek milyen
viszonyt tartottak fenn a modernizációval, a
modernizáció gerjesztette folyamatokban meny-
nyiben vettek részt vagy osztoztak azok ered-
ményein. Mindez ugyanis hozzájárult a feleke-
zeti aggregátumok helyének kijelöléséhez a
kialakuló nemzetállamok változó társadalmi
terében és az azt strukturáló mindenkori erővi-
szonyok között.

Konkrétan a felekezetek kapcsolatát a moder-
nizációval egy sor meghatározó körülménnyel,
helyzeti adottsággal és belső szerkezeti ténye-
zővel jellemezhetjük. Ezeknek fontosabbjaira itt
legalább utalásszerűen ki kell térnem.

Legelőször talán az egyházak hatalmi pozí-
cióiról, illetve a felekezeti népességek helyzeté-
ről kell megemlékeznünk a politikai és gazda-

sági erőterben. A katolicizmus privilegizált státuszát ebből a szempontból nemcsak viszonylagos népességi többsége biztosította, hanem – még a nagyobb protestáns felekezeteknek II. József által gyakorlatilag megvalósított egyenjogúsítása után is – a birodalmi udvarral és a nagybirtokos arisztokráciával való összefonódása is. Földvagyonra, rezidenciális körülményei és életnívója révén a katolikus hierarchia valójában a régi rendszer végéig a főnemesség részét képezte. Erdélyen kívül a radikálisabb protestáns gyülekezetek (reformátusok, unitáriusok, szombatosok) kollektív emlékvilága sokáig őrizte a kisebbségi tudat számos elemét, mely magába foglalta a történelmi sérelmek (jogfosztottság, üldöztetés) mellett a potenciális veszélyeztetettség-, illetve egyenesen a szenvedésközösség tudati tartozékait. Ugyanez (az 1867-es emancipáció előtt) sem egyéni polgárjogokkal, sem (az 1894-es recepciós törvényig) kollektív vallási privilégiumokkal nem rendelkező, sokáig csak megtűrt, pária státuszú zsidóságnál még erősebben éreztette hatását. A felekezetek közötti távolságok rendszerét s az evvel járó konfliktusokat ezek a történelmi adottságok a huszadik századig bezárólag messzemenően behatárolták, s az előnytelen helyzetű valláscsoportok tagjainál egy sor a kollektív státuszmobilitást és a hátránybehozást célzó, kompenzatív magatartási formát indukáltak.

A felekezeti mező nem kevésbé lényeges alkotóelemét képezték az egyházak híveinek

anyanyelvi, etnikai, illetve kulturális kötődései. Míg egyes vallások, különösen a görög rítusúak, már eleve jórészt nemzetiségi alapon szerveződtek (rutén és román görög katolikusok, szerb és román görögkeletiek), mások (így az evangélikusok, de a katolikusok is) a rítusközösségen belül szakadtak magyar, német vagy szlovák etnikai tömbökre. A hazai reformátusság és unitáriusság majdnem kizárólag magyar etnikai eredetű volt (vagy ezzé vált a 18-ik századra), s mint ilyen magát a magyar nemzetállam eszményének kiemelt képviselőjének tekintette. Az allogén kultúrával beköltöző, többnyire német vagy jiddis ajkú zsidóság viszont elmagyarosodásával a gyökeres etnikai lojalitásváltásnak Kelet- és Közép-Európában párját ritkító történelmi példáját szolgáltatta. Minden felekezet helyzetét döntően befolyásolta a magyar nemzetállamiság kulturális követelményeihez való viszony. Ennek képezte részét a nyelvi asszimilációra való hajlam, a határon túli rokon népeségekhez (különösen az ott kialakuló nemzetállamokhoz, illetve államvallásokhoz) fűződő kapcsolat, az egyházi hierarchiák „önasszimilációs” készsége és képessége.

Ebben az összefüggésben említhető a rítusközösség nyelvi igényei és a nyelvi műveltség, illetve a nyelvtanulási készség közötti összefüggés. Ezen a téren három modellel találkozunk. A római és görög katolicizmus rítusrendszere klasszikus idegen nyelvű volt, s csak az orális katekizálást és a prédikációkat tartották anya-

nyelven. Mivel a kollektív rítusok végrehajtása a papi rendnek volt fenntartva, a szertartási nyelv a hívők nyelvi kultúráját viszonylag kevésbé befolyásolta. A protestáns vallásgyakorlat, mint ismeretes, sokkal erősebben kötődött az anyanyelvhez és az egyéni vallásgyakorlathoz, nevezetesen a Szentírás szövegeinek anyanyelven való olvasásához és tanulmányozásához. Itt tehát a felekezeti igények hozzájárultak az anyanyelvű írásbeliség és – a prédikációs és hitmagyarázó irodalom révén – a literátus műveltség terjesztéséhez. A harmadik modellt a zsidó vallásgyakorlat szolgáltatja. Ennek alapját – legalábbis a férfinépességben – a kétnyelvű rituális írásbeliség képezte. Ebben bennefoglaltatott a szent szövegek, valamint ezek hagyományos kommentárjainak héber nyelvű olvasása mellett az előbbieket jiddis, esetleg más anyanyelven történő értelmezése. A férfiaktól megkövetelt zsidó vallásos műveltség tehát már eleve nagyméretű írásbeli nyelvi műveltségi tőkére épült és jelentős műveltségfejlesztő hatást gyakorolt.

A felekezeti megosztottság harmadik nagyobb és igen komplex társadalomtörténeti hatástényezőjét az egyházszervezetek felépítésében találhatjuk. Az egyházak bizonyos értelemben mindig is „államot képeztek az államban”, amennyiben legitim (a hívők által elfogadott) hatalmat gyakoroltak és szervezeteikben egyenlőtlen belső hatalomelosztásra épülő hierarchiákat alkottak. A felekezeti hatalom többrendbéli funkcióval bírt. Megszervezte és ellenőrzése

alatt tartotta a hívők rituális képzését és vallásgyakorlatát, morális kontrollt gyakorolt felettük, ügyelt a felekezeti identitás kollektív megőrzésére (a hagyományőrzésre) és a hívő népesség hiánytalan önreprodukciójára, amennyiben küzdött a kiszakadás, a kitérés és a vallásbuzgalom gyengülése, a világiasodás ellen. Ezenkívül az egyházak számos, a vallásgyakorlat szempontjából másodlagos szerepet is betöltöttek, így karitatív (konkrétan kórházi, beteggondozói, árvákat, özvegyeket ellátó stb.) és műveltségterjesztő szerepeket. Magyarországon például a kiegyezés előtt az elemi és középiskolai oktatás majdnem teljes egészében az egyházak monopóliumát képezte.

A felekezeti szervezetek működésének legalább háromfajta társadalomtörténeti jelentőséggel bíró hatásmechanizmusát különíthetjük el.

Első ezek között maguknak a hierarchiáknak, a belső hatalmi viszonyoknak a természete. A katolikus egyház szigorú, felülről kormányzott vertikális hierarchiát képezett, mely a vatikáni központú univerzális szervezet része volt. A protestáns egyházak többé-kevésbé lazább, nemzeti alapon szervezett és választott (tehát elvileg alulról épülő) hierarchiákat alkottak, legalábbis Magyarországon. A zsidóság önálló, helyi oligarchiák által vezetett hitközségek láncolatát alkotta, melyekben legtöbbször (a haszid hitközségek kivételével) elkülönült a választott politikai-adminisztratív hatalom és a rabbinikus műveltséghez kötött (de nem rendi jellegű) papi

tekintély. Körülményesebb elemzés nélkül is belátható, hogy ezek a többé-kevésbé „demokratikusan” szerveződő, sajátos hatalmi struktúrák eltérő politikai ideálokat képviseltek, nemzetközi kötöttségeik és elkötelezettségeik révén különbözőképp reagáltak a modern nemzetállamiságra, híveik politikai szocializációjára (nevezetesen az önszervezésre és önállóságra való képesítést illetően) igencsak eltérő hatást gyakoroltak. Talán nem tűnik túl elnagyoltnak, ha itt jelzésszerűen utalunk az európai modernizációnak arra az alapvető tényére, hogy szerves fejlődésből rendre a protestáns országokban alakultak ki parlamenti demokráciák (Hollandia, Anglia, skandináv államok – az egyetlen kivételnek a Hollandiából kiszakadt Belgium látszik), míg a katolikus dominanciájú területeken ilyen legtöbbször forradalmi úton, legalábbis az egyházzal való törés árán és messzemenőleg antiklerikális ideológiák segítségével szerveződtek (pl. Franciaországban, Olaszországban, később Spanyolországban stb.). Ilyen típusú affinitások Magyarországon is gyakran nyertek történelmi kifejezést a nemzetállam kiépítése során. Nálunk is ismert például a protestantizmus és a liberalizmus, valamint a nemzeti függetlenségi törekvések összefonódása vagy a katolicizmus és a legitimizmus (királypártiság) kapcsolata. Ezekre az összefüggésekre azonban nincs hely itt részletesen kitérni.

Másodsorban, az egyházak – felépítésüktől nem teljesen függetlenül – jelentős anyagi esz-

közökkel rendelkező, önálló politikai tevékenységet folytató, autonóm gazdasági és önreprodukciós stratégiákat végrehajtó közjogi személyiségek is voltak. Az országos politikai közvélemény formálása és a szigorúan hitéleti jellegű szervező és befektető tevékenység mellett (templomépítés, a vallási intézmények fenntartása, a papság képzése és anyagi ellátása stb.) minden egyház részt vett bizonyos közfunkciók ellátásában, elsősorban a morális szocializáció, a szociális és egészségügyi gondozás, valamint az iskoláztatás terén. Bár ugyanezeknek a szerepeknek betöltésében az állam és a területi hatóságok a modernizáció előrehaladtával fokozatosan osztoztak, a középiskolai hálózatnak például mintegy fele és az elemi iskoláknak túlnyomó többsége egészen az 1948-as államosításig egyházi kézen maradt. Így a felekezeti hatóságok nemcsak felügyeleti jogot gyakoroltak a felnövő nemzedékek jelentős hányadainak kulturális és erkölcsi-ideológiai szocializációjára. Iskolai befektetéseik révén ezt jelentősen bővítették is (s ennyiben hathatós szellemi modernizációs tevékenységet fejtettek ki), s ezenkívül esetenként (főképp a gimnáziumokban) szelektív felvételi politikájukkal az elitképzés irányát, az elitbejutás lehetőségeit és az elitcsoportok társadalmi integrációjának jellegét (avval, hogy kit kivel engedtek egy padba ülni intézményeikben) messzemenően meghatározták.

Harmadsorban, az egyházi szervezetek tevékenysége a felekezeti reprodukciót, a kereszté-

nyeknél lehetőleg a bővített reprodukciót szolgálta. Rögtön belátható, hogy a lelkiismereti szabadság biztosítása után a sokfelekezetű Magyarországon a bővített reprodukció gondja a lelkek megnyeréséért és megtartásáért folytatott erőfeszítés révén egy konfliktuális viszonyt állandósított a prozelita egyházak, elsősorban a protestánsok és a katolikusok között. Az 1894-95-ös valláspolitikai törvényhozás intézményesítette a felekezetenkívüliség jogát és a zsidóságra is kiterjesztette a felekezetváltás, a vegyes házasság, az ilyen házasságból született gyerekekre vonatkozó vallásválasztás kölcsönösségi alapon értelmezett szabadságát. Evvel megnyílt az egyéni választás szerinti szekularizáció, az egyházi kötelékből való kiválás, illetve az állam által el nem ismert „szabadegyházak” felé való orientáció lehetősége. A történelmi felekezetek így kettős kihívásnak, kettős kockázatnak voltak ezek után kitéve. Egyrészt fenyegette őket híveik részéről az elvilágiasodás, a vallási kötelékek felbontásának kísértése. Másrészt szabadpiaci konkurencia helyzetébe kerültek egymással. Ezekre a kihívásokra az egyházak saját hagyományaiknak, politikai gyakorlatuknak, alkalmilag kidolgozott stratégiáiknak megfelelően, eltérően válaszoltak. Ezek határozták meg a felekezeti népeségek elvilágiasodásának lehetőségeit s azt, hogy a felekezeti hatóságok mennyire voltak képesek kötelékeik között és befolyásuk alatt tartani elközömbösülő híveiket vagy mennyiben váltották ki az „anti-

klerikalizmus” reakcióit. Nem véletlen például, hogy a század végén kezdődött meg a katolikus iskolahálózat bezárulása a másvallásúak, elsősorban a protestánsok előtt, ugyanakkor amikor a protestáns iskolák nyitottsága megerősödött, elsősorban a zsidók számára. Ezen a téren is csak a szekularizáció, az egyházak önreprodukciós kontrollja és a vallási konkurencia társadalomtörténeti problémaköreire akartam utalni, anélkül, hogy itt oknyomozó elemzésbe kezdenénk.

Az egyházak társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálatánál utoljára hagytam a vallásosság tulajdonképpeni funkcióit, a hitbéli javak termelését és elosztását, a szimbolikus felekezeti kultúra művelését s az evvel járó értékrend közvetítését. Mindezeknek általános művelődés- és művészettörténeti jelentősége viszonylag jól dokumentált. Itt inkább azokat a következményeket venném számba, melyek a modernizálódó magyar nemzetállamban is befolyásolták, olykor elősegítették, olykor hátráltatták a felekezeti népességek mozgását a társadalmi térben. Elemzés helyett itt is csak néhány utalásra kényszerülök.

Fentebb említést nyertek a nyelvi kultúra és az írásbeliség felekezeti vonatkozásai. Ehhez hozzá lehet illeszteni a merőben különböző szintű, intenzitású és jellegű intellektualizmus igényét a vallásgyakorlásban. A katolicizmus széles klerikus rendet tartott fenn, a protestantizmus szorgalmazta, de kevésbé követelte meg

minden hívőtől a vallásgyakorlatban való szellemi részvételt (bibliaolvasás és értelmezés), míg a zsidó vallásosság egyértelműen egyéni intellektuális befektetésekre, a vallástanulásra épült. A tanulás (*lernen*) a zsidó ortodoxia kulcsszava. Nyilvánvaló, hogy az elvilágiasodás folyamán a vallási töltetű szellemi készségek és ismeretek sok szempontból „átformálhatóknak” bizonyultak a világi műveltség tökefajtaiba. A korai s mindenütt megfigyelhető viszonylagos zsidó túliskolázás nyilvánvalóan sokat köszönhet ennek a felekezeti intellektualizmusnak.

Egy sor, Bourdieu-i kifejezéssel élve *habitus*beli különbség is szorosan a vallásgyakorlat-hoz kapcsolódik. Sommásan szólva, a katolikus és a görögkeleti gyakorlat külső irányításon, a hatóságok által felülről lefelé közvetített hitbuzgalmi szabályoknak és elvárásoknak való megfelelésen nyugodott, s az egyéni vallásgyakorlat lényegében az ünneptartásra szorítkozott. A különböző protestáns egyházak híveinek gyakorlata talán általában kevésbé „kívülről” meghatározott volt s kevésbé is korlátozódott az ünneptartásra. A zsidó vallásosság evvel szemben a rituális étkezési szabályok következtében s az ezek által megkívánt szigorú otthoni tér és időbeosztás, s általában az egyéni és mindennapos vallásgyakorlat és az ebbe való jelentős személyes szellemi befektetések igénye révén a családok (bár különbözőképpen, de mind a férfiak, mind a nők, mind a gyermekek) időfelhasználási mérlegében sokkal nagyobb súllyal szerepelt és

sokkal nagyobb szocializációs, habitusképző hatást gyakorolt. A vallási elvárások individuális integrálása s az evvel járó nagyfokú fegyelem, életszervezés, erős morális önkontroll annál intenzívebben vett részt az életmód alakításában, mivel a vallási előírások nagy része a privát szférára vonatkozott, tehát kevésbé külső, mint „belső”, családi ellenőrzés tárgyát képezte. A zsidó vallási fegyelem, intellektualizmus és önkontroll számos szekularizált vetületét megtalálni a vállalkozó polgárság és a szabadértelmiség munkamoráljában, szakmai etikájában, gazdasági racionalizmusában, mely a magyarországi zsidóság egyedülállóan gyors társadalmi felemelkedésének minden bizonnyal egyik zálogát képezte. Ebben az összefüggésben vethető fel az a kérdés is, hogy Magyarországon a Max Weber által a korai reformátusok gazdasági sikerei kapcsán elemzett „protestáns étosz” miért nem produkált erős kálvinista vállalkozói réteget, s e felekezet polgárosodó elemeinek túlnyomó többsége miért rekedt meg a paraszt-polgárság szintjén.

Végül a hitközösségek mint értékek hordozói, átörökítői, újratermelői vagy bevezetői vesznek részt a társadalmi-ideológiai erőter alakításában. Ez a funkció különösen döntő hatású volt a modernizáció korában, amikor a társadalom minden csoportja és rétege előtt elvileg kinyíltak a polgári mobilitás csatornái. Ezeknek a feudalizmus utáni, szabadpiaci érvényesülési lehetőségeknek a kihasználása nem kisorszt függött a

felekezeti értékeknek a modernizáció értékeivel való kapcsolatától. Itt is sokrendbéli összefüggésről van szó. Így például említhető a modernizálódással járó szekularizáció elfogadása, a felekezeti különbségek és elkülönülés újraértelmezése, a keresztény antijudaizmus által felekezetenként eltérően gerjesztett antiszemita potenciál, a modernizáció gazdasági, demográfiai, kulturális kihívásaira adott egyházi válasz. Hozzátehetjük ezekhez az olyan hatástényezőket, mint az urbanizáció (mely gyökeresen átalakította az egyházi kontroll lehetőségeit), a politikai demokratizálódás (mely a tekintélyelvű egyházi hierarchiák legitimitását sokak előtt kérdésessé tette), a családtervezés (mely a bővített reprodukciót megghiúsította), a szabadpiaci verseny következményei a felekezeti csoportok gazdasági erőviszonyaira nézve, az avantgarde művészet világi ízlésformáló és esztétikai értéktermelő szerepe, az egyházi hierarchiák politikai bírálata s tekintélyük kétségbe vonása stb. Elvileg ugyanis minden egyház és felekezeti hatóság a hagyományőrzésre, tehát nagymértékű konzervativizmusra volt beállítva. Mégis, sajátos értékrendszerük folytán, illetve az ennek megőrzésére irányuló erőfeszítések sikerének függvényében a felekezeti szervek és népességek eltérő mértékben voltak képesek elfogadni és magukévá tenni a modernizáció konkrét társadalomformáló programjait.

A felekezetek társadalmi funkcióinak ezen (időhiány miatt) kissé túl tételes tárgyalása után

röviden említeni szeretném azokat a fontosabb konkrét kutatási területeket, melyek vizsgálata az eddig felvetett kérdések egy részére választ ígér. Ezek a területek, melyek közül többet saját munkáim is érintenek, nem kisorszt fedik egymást, és csak gyakorlati megfontolásokból, az empirikus elemzési lehetőségek kihasználása végett lehet formálisan elkülöníteni őket. Hat témakörről van szó: a felekezeti népességek gazdasági-szakmai mobilitásáról az iparosodó társadalom szerkezeti változásainak keretében, az iskolázásról és az iskolai egyenlőtlenségekről, a kulturális asszimilációról és elmagyarosodásról, a szellemi-mentálisbeli modernizációról s ezen belül a világiasodásról (szekularizációról), a vallási identitáskezelés és hagyományörzés módozatairól, végül magának az egyházak személyzetének sajátos szociológiájáról.

A *társadalmi mobilitás* trendjei meghatározó szerepet játszanak a modernizáció minden területén, hiszen ezek voltaképp a korszak egyik legfőbb folyamatát, a *polgárosodást* képezik le. Tekintve, hogy az eléggé nem becsülhetően gazdag magyar történelmi-statisztikai irodalom erre is országos reprezentatív adatokat szolgáltat az 1930-as évektől kezdve, ezen a téren már klasszikusnak számító eredményekre támaszkodhatunk, nevezetesen Andorka Rudolf munkáiban. A felekezet szerint differenciális mobilitás, akár csak a nemzetiségek és régiók szerinti azonban eddig igen kevés oknyomozó kutatást váltott ki. Igaz, a történettudomány rendre meg-

emlékezik a magyar polgárság zömmel allogén eredetéről, nevezetesen a zsidóság és a németiség túlsúlyáról a vállalkozó és szabadfoglalkozású középrétegekben, a szegényparaszti mobilitás gátjairól, a birtokos parasztság egyes, főképp protestáns (pl. Debrecen környékén magyar-református, Nyíregyházán szlovák-evangélikus) rétegeinek sajátos „paraszt-polgárosodásáról” (a civis-polgárságról), a polgárosodás elleni dzsenti ellenállásról, vagy a katolikus és evangélikus németiség beáramlásáról az ipari munkásságba. Erdei Ferenc „kettős struktúra” elmélete képletesen foglalta össze a magyar polgárosodás visszásnak tekintett kettőségét, tehát azt, hogy a vállalkozó polgárság zömmel „idegen származású” (magyarán zsidó), míg a közalkalmazotti „úri” osztály keresztény volt. Saját munkáimban, melyek az 1890 és 1930 közötti vallásspecifikus réteg-statisztikákra, valamint az orvosokra és az ügyvédekre vonatkozó levéltári felmérésekre támaszkodnak, részletesebben kíséreltem meg a zsidó és evangélikus polgárosodás különleges összetevőinek (például a zsidók-nál az erős, az evangélikusoknál gyenge városiasodás és az egyenlőtlen iskolázottsági befektetések) értelmezését. Szükség lenne azonban olyan munkákra, melyek a történettudomány által sommásan elfogadott, bár kevésbé kutatott megállapításokat kritikus vizsgálat és részletes empirikus elemzés tárgyává tennék. Például vártnak magukra a kutatások a német, szlovák és magyar katolikusság és evangélikusság igen

eltérő viselkedésére nézve az ipari társadalom gazdasági erőterében, vagy a zsidó ortodoxia és neológia s ezek hitelvi és regionális frakcióinak (szefárd, haszid, eredetileg német ajkú nyugati és jiddis ajkú keleti ortodox csoportok stb.) szintén merőben különböző mobilitási esélyeinek tárgyában.

A mobilitási trendekhez közvetlenül kapcsolódik a magyarországi (és mindenkori) modernizáció központi területe, az *iskolázottság fejlődése*. Az iskolázás kérdésköre azért annyira összetett (s talán azért keltett Magyarországon eddig viszonylag kevés társadalomtudományos érdeklődést), mert az iskolai kínálat a modernizációban részben függő, részben független változó. Egyrészt az iskolák számát, befogadóképességét, felszereltségét, a tanítói és tanári személyzet képzettségét és méretét stb. a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlettségi szint határozza meg. Másrészt a meglévő iskolahálózat a népesség alfabetizációja és képzési nivójának javítása révén a modernizáció egyik motorját képezi. Társadalomtörténészeink között már többen (így Tímár Lajos és Mazsu János) felhívták arra a figyelmet, hogy az iskolázottság és a társadalom objektív mutatókkal mért fejlődése között távolról sem lineáris az összefüggés, s az iskolarendszer kihasználása is számottevően változik a beiskolázandó népességek (nevezetesen a felekezeti csoportok) indítékai szerint, melyek a csoportokra jellemző *iskolai stratégiák* és *iskolavégzési készségek* forrásai. Csak egy

pregnans példával világítanám meg a társadalmi és iskolai modernizáció gyakran paradox kapcsolatát: a kiegyezés utáni húsz évben, melynek elejére esik a magyar nagyipar beindulása (a *Gründerzeit*) s egyben a gimnáziumi és reáliskolai hálózat jelentős fejlesztése (pl. a közületi intézményhálózat megjelenése), a középiskolába járó diákság abszolút száma *stagnált* és kor-specifikusan egyenesen *csökkent* minden felekezeti csoportban, *kivéve a zsidóságban*, ahol is (az érintett korcsoport arányában) közel megduplázódott. Az ilyen megfigyelés máris egy sor megoldásra váró kérdést vet fel. Magyarországi munkáim jó részében ezekre igyekszem választ adni.

Kutatásaim közül utalnék a lezárás alatt lévő felmérésre az összes főiskolai és egyetemi diplomásra vonatkozólag az 1880-as évek és 1948 között, a bécsi, brünni, prágai és berlini egyetemek magyar hallgatóira vonatkozó, szintén reprezentatív felmérésre a világháborúk közötti s az első világháború előtti években, a mintaévekre vonatkozó teljes körű felmérésre a budapesti középiskolásokat illetően (1880 és 1930 között), valamint egyes helyi „középiskolai piacok” vizsgálatára vidéki kis- és nagyvárosokban (nevezetesen Szegeden, Kolozsvárott, Jászberényben és Kiskunhalason). Kísérleti eredményeim főuszában az erős zsidó és a mérsékeltebb evangélikus túliskolázás, s általában az iskolai esélyek vallás-sajátos hierarchiája, valamint a beiskolázási esélyegyenlőtlenségekhez

kapcsolódó társadalmi-politikai konfliktusok állnak (így az 1920-ban bevezetett *numerus clausus* hatása, az iskolai szegregáció jelenségei stb.). Az iskolázási egyenlőtlenségeket mind mennyiségi szempontból (diákok, érettségizettek, egyetemisták, diplomások számaránya az érintett korcsoportokban) mind „minőségileg” igyekszem vizsgálni. Ez utóbbi szempont igen gazdag elemzési lehetőségeket ígér. Különös figyelmet érdemelnek például az érdekelt csoportok iskolaválasztási, illetve az egyetemeken a szakválasztási stratégiái, valamint az iskolai kitűnőség jelzései. Ez utóbbiak között fontosak az érettségi eredmények, a különböző osztályokban és tantárgyakban szerzett jegyek csoportszajátos szóródása, az iskolai ciklus normális vagy ennél hosszabb időtartama, az osztályismétlések és a bukások valószínűségei. Az országos összesítésekből kiderül például, hogy az érettségin átlagosan mindig a zsidó és az evangélikus jelöltek szerepeltek legjobban és a görög rítusúak a leggyengébben, de a jegyek megoszlása minden csoportban függött a nemzetiségi háttértől vagy az asszimiláltság szintjétől (magyar és nem magyar nevűek közötti különbségek), a „bejárók” százalékatól, a helyben születettek arányától és természetesen a szülők iskolázottságától, gazdasági szakmai réteghelyzetétől is.

Több elemzési szempontból érdemes ebben az összefüggésben figyelni a jó tanulók előfordulásának tantárgyak szerint változó esélyeire.

Így több reprezentatív felvétel erősíti meg (külön budapesti, szegedi és egyéb vidéki mintacsoportokban), hogy a zsidó középiskolások legjobb átlageredményeiket éppen magyarból és történelemből, valamint az idegen nyelvekből mutatták fel, míg testnevelésben rendszeresen társaiknál gyengébben szerepeltek. Az előbbi adat értelmezéséhez minden bizonnyal egyszerre kell mozgósítani az asszimilációs erőfeszítés, a nyelvi töketlenség és a vallássajátos verbális intellektualizmus tényezőit. Ami a tornajegyeket illeti, itt a testiséggel való hagyományos kapcsolat és a szellemi készséget nem kívánó mellék tárgy választott elhanyagolása mellett minden bizonnyal nagy súllyal esett a latba a tornatanárok értékrendje is, mely szerint zsidóknak „nem illett” jól tornászni: így érthető meg, hogy a mindennapi fasizálódás éveiben (különösen 1938 után) a zsidó középiskolások átlagos tornajegyei a többiekétől egyre eltérőbben évről évre romlottak.

A modernizáció korának a történelmi Magyarországon a legszélesebb tömegeket mozgósító s talán legnagyobb horderejű folyamata egyes allogen csoportok *kulturális asszimilációja* volt. Tudjuk, hogy ez elsősorban a hazai zsidóságot, németiséget és szlovákságot érintette. Régi történetírásunk (így Szekfű Gyula és Farkas Gyula) polémikus értelmezései után újabban Hanák Péter nyújtott erre nézve alapvető elemzést, míg fiatalabb társadalomtörténészeink – így Gyivicsán Anna a szlovákságra, Marjanucz László,

Kovács Ö. József, Zeke Gyula a zsidóságra vonatkozólag – a kérdéskör több fontos részletét egy-egy érdekelt alcsoport szempontjából világították meg. Az asszimiláció fogalma egyszerre fedti az *elmagyarosodást* (tehát az allogének egyoldalú hasonulását a magyarsághoz) és egy sokkal komplexebb fejlődést, mely a gazdasági-társadalmi modernizáció dinamikájának keretében közelített egymáshoz, esetenként egybe olvasztott, allogén és magyar rétegeket, például az ipari munkásosztály, a vállalkozó burzsoázia, a magasabb képzettségű „új középosztály” vagy a dzsentrí modell szerint definiált „úriság”, az „úri osztály” közegeiben. Ez utóbbi jelenség a csoportok között sokkal több viszonyosságot, kölcsönös egymásrahatást tételezett fel, mint az egyszerű elmagyarosodás. Az asszimiláció mindkét értelmezésére igaz azonban, hogy a modern nemzetállam kiépítésének feladataihoz szövetségeseket kereső liberális nemesség által ajánlott „asszimilációs társadalmi szerződés” égisze alatt történt, s a politikailag hegemon nemesi elit és az allogén elitcsoportokat összekötő érdekviszonyoknak felelt meg. Ha a politikai és gazdasági érdekek összefüggései az asszimilációs folyamatokban viszonylag tisztázottabbak, igencsak tisztázatlanok az asszimilációnak, mint kollektív sikerélménynek, és az ezt kísérő nagyfokú kollektív alkotókedvnek, a vállalkozói, a művészeti, a tudományos és az egyéb intellektuális mezőkben kibontakozó *kreativitásnak* történelmi feltételei és eredményei.

Kutatásaimban az asszimiláció mind a polgárosodás, mind az iskoláztatás vizsgálatánál nagy súllyal szerepelt elemzési szempontjaim között. Két külön felvételt azonban egyenesen sajátos és Magyarországon kiemelt fontosságú asszimilációs folyamatok vizsgálatának szenteltem. Az egyik tárgya a liberális korban lezajló differenciális *nyelvi magyarosodás*, mely elsősorban a neológ zsidóság egészét, másodsorban a magyar etnikai körben élő ortodox zsidóságot, valamint a német és a szláv városi rétegeket érintette. A második kutatás a hazánkban egyedülállóan számottevő *családnév-magyarosító mozgalmat* veszi górcső alá reprezentatív levéltári felmérés alapján a századvég és 1960 között. Ennek a régóta esedékes munkának (melynek empirikus részét Kozma István végezte el) előzetes eredményei megerősítik azt a hipotézist, hogy az önkéntes vagy stratégikus névmagyarosítás a neológ zsidóságra volt jellemző (az összes névmagyarosító mintegy 60%-a 1919 előtt), míg a mozgalom nem zsidó résztvevői elsősorban hatósági készítésre reagáltak. A különböző felekezetek asszimilációs magatartásának leírásához igen fontos jelzéseket szolgáltatnak a vegyes házasság, a vallásváltás, az iskolaválasztás (saját felekezeti, más felekezeti vagy állami iskola) adatai. Ezekre másutt utalok.

A szellemi és *mentalitásbeli modernizáció* folyamatai természetesen történelmileg szorosan összefüggtek az asszimilációval, a polgári mobilitással és az iskolázottság fejlődésével. Ez

tehát az előbb említett kutatási területeken is elkerülhetetlen elemzési szempontot képvisel. Különleges vizsgálódást érdemelnek azonban a szellemi modernizáció egyes sajátos jelenségei. Az egyenlőtlen *szekularizáció* problémájával gyakran találkozik a kutató például a neológ és az ortodox zsidó hitközségekre jellemző szociális és demográfiai vagy hitbuzgalmi jelzések tárgyalásánál (mint a válási vagy vegyes házassági gyakoriság, a fiúk körülmetélése elmulasztásának esetei, a rituális házasság hiánya, a válásváltoztatás stb.). Az egyházi házasság elhanyagolása, a válás vagy a reverzális nélkül kötött vegyes házasságok a katolikusoknál, sőt a protestánsoknál is a vallási elközömbösülés többé-kevésbé erős indikátorai. Belőlük olvasható ki a történelmi konjunktúrákkal igen erősen változó, de hosszú történelmi trendként már a múlt század közepétől kimutatható korai zsidó elvilágiasodás Magyarországon. Ezt a szekularizációs modellt a protestánsok követték legelőször, majd a katolikusok, míg valószínűleg a görög rítusú felekezetek legkésőbb. Az is kitűnik a jelzésekből, hogy e tendencia a világháborúk közötti években a keresztény felekezeteknél leállt, sőt egyeseknél visszájára fordult.

A demográfiai modernizáció tényei elsősorban a gyerekszám, a mortalitás és a törvénytelen gyerekszülések adataiból olvashatók ki. Itt is kimutatható a zsidóság igen gyors – a századfordulón egy nemzedéken belül lezajló – trendváltása. Ezt először a városi protestantizmus,

majd a városi, elsősorban középosztálybeli katolicizmus követte, bár már csak inkább a világháborúk között. Ezekre a differenciális demográfiai fejleményekre pontos adatokat szolgáltat egy most lezáruló reprezentatív felmérés a budapesti házassági piacról a század elejétől 1950-ig, melyet a gyerekszülésekre vonatkozó párhuzamos reprezentatív felmérés egészít ki. (A felső időhatárt azért vontuk meg 1950 áprilisában, mert a kommunista hatalomátvétel után eddig az időpontig írtak be a felhasznált anyakönyvekbe vallási adatokat.) Ebben az összefüggésben emlékeznék meg a antiszemitizmusra vonatkozó munkáimról, hiszen a modern, nem vallási ihletésű zsidóellenesség szintén, paradox módon, a szellemi modernizáció terméke egyes keresztény kultúrájú csoportokban. Kovács Mária úttörő kutatásai nyomán a világháborúk közötti magyar ügyvédség és orvosi társadalom keretében vizsgálom a fasisztoid szakmai tömörülések tagjainak és tisztikarának professzionális és társadalmi jellemzőit.

A *vallási identitás* az összes eddig említett kutatási irány egyik összefogó kérdésköre. Egyes sajátos hatástényezőjének megvilágításához egy sor gyakorlatilag Magyarországon sohasem kutatott témában kezdeményeztem vizsgálatokat. Ilyen volt Budapest belső kerületeiben a keresztény plébániák és gyülekezetek betérési anyakönyvein lefolytatott kutatás a zsidó vallásváltásról a századforduló és 1960 között. A vegyesházasságok problematikája az

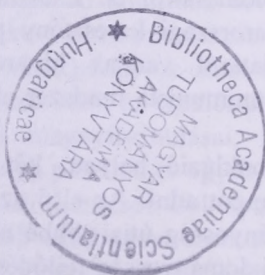
előbb említett budapesti házassági piacra vonatkozó felvétel egyik fő kérdése. A zsidó vegyes házassági mozgalomra nézve Szegeden, Pécsen, Aradon, Kassán, Nagyváradon, Temesvárott és Brassóban is folytattam levéltári kutatásokat. Mind az áttérésre, mind a vegyes házasságokra vonatkozó munkák egyik fő szempontja a különböző valláscsoportok közötti távolság mérése a társadalmi térben. Kiderül például, hogy a zsidó-keresztény távolság a marginális protestáns felekezetekhez képest volt a legkisebb, és a katolikusokhoz, valamint a görög rítusúakhoz képest pedig a legnagyobb. A csoportazonosság kezelésére vonatkozó kutatások további fontos témáját képezik a valláshoz tartozás elrejtésének (*disszimulációjának*) vagy az ezzel szembenálló vindikált kifejezésének, az elkülönülésnek (*diszsimilációnak*) megnyilvánulásai, továbbá az iskolai, lakóhelyi, politikai és egyéb szegregáció és ön-szegregáció kérdései. Ebben az összefüggésben hosszabb tanulmányt szenteltem a *Soát*, túlélő zsidóság identitás-választásainak, nevezetesen annak, hogy a cionista vagy kommunista elkötelezettség, valamint a hagyományos aszsimiláció folytatása milyen külső motivációkból és belső élményekből táplálkozott.

Legvégére hagytam a felekezetek működési feltételeinek kérdését, melyek a vallási közösségek fennmaradásának egyik alaptényezőjét képezik. E téren legjobban a papi személyzet rekrutációja és hivatásválasztása, továbbá a különböző felekezetekben bejárható papi pályák

és karrierek sikermechanizmusa, valamint a papi csoportok belső szerkezete érdekelt. Ezen a téren rengeteg a tennivaló, hiszen a papságról mint sajátos felekezeti értelmiségi szaktestület-ről fél évszázad óta nem született érdemleges kutatás. A magam részéről a nagyobb katolikus oktatórendek között a piarista és a bencés rend személyzetéről készítettem (még kiadatlan) szociológiai felmérést, de tanítványaim segítségével prozopográfiai adatfelvételt végeztünk a szegedi és a pécsi papnevelde, a debreceni, a sárospataki és a pápai református teológiák és a pécsi egyetemhez tartozó soproni evangélikus teológia diplomásairól is. Ezek a munkák az egész magyarországi keresztény papság társadalmi arculatáról vannak hivatva összképet nyújtani a kommunista rendszer előtti korszakban.

Végül, konklúzió helyett, két kívánságnak szeretnék hangot adni. Az első az, hogy a magyar tudományosság útjai többé ne váljanak el az európai tudományosság fejlődésétől s tovább izmosodjon a kétfajta, egyenjogú és egyenértékű partner között az alkotó cserekapcsolat. A másik arra vonatkozik, hogy a magyar történetírás ne szigetelődjön el többé a történelmi beágyazottságú embertudományok más ágaitól, így első-sorban a szociológiától, az antropológiától, a demográfiától, a gazdaság- és társadalomstatisztikától. Pályám során mindig is ennek a kettős célnak az érdekében igyekeztem munkálkodni. A Magyar Tudományos Akadémia

külső tagságára való megválasztásomat e téren
elért szerény eredményeim elismeréseként értel-
mezem és fogadom a fontos megtiszteltetésnek
kijáró hálával.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója

A számítógépes szedés
a Vetula Visual Bt. munkája

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Nyomda Kft. végezte

Felelős vezető: Freier László
Martonvásár, 1997

Felelős szerkesztő: Nagy Tibor

Műszaki szerkesztő: Gábor Péter

Kiadványszám: A-96-180

Megjelent 1,8 (A/5) ív terjedelemben